

Олександр ЗАЙЦЕВ

КОНЦЕПЦІЯ ІНТЕГРАЛЬНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ В ІСТОРІОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ

Розглянуто історіографічну інтерпретацію радикального напрямку українського націоналістичного руху 1920–1930-х років як інтегрального націоналізму. Наголошено, що потребує вдосконалення як сама теоретична модель інтегрального націоналізму, так і її застосування для вивчення українського визвольного руху.

Ключові слова: інтегральний націоналізм, історіографія, український націоналістичний рух, міжвоєнна доба.

Історіографія українського націоналізму 1920–1930-х років, зокрема його радикального напрямку, уособленого передовсім Дмитром Донцовим й Організацією українських націоналістів (ОУН), надзвичайно обсяжна¹. За її концептуальним наповненням, тобто за головними підходами до інтерпретації радикального напрямку націоналістичного руху, все її розмаїття можна умовно звести до чотирьох концепцій, згідно з якими згаданий напрям був: 1) формою самовираження нації; 2) екстремістською формою українського буржуазного націоналізму; 3) українським фашизмом; 4) інтегральним націоналізмом недержавної нації. У цьому огляді я не розглядатиму перші три інтерпретації², зосередившись лише на четвертій, яку й сам поділяю. До уваги взято найбільш репрезентативні праці, автори яких

¹ Її огляди див. зокрема в таких виданнях: *Wysocki R.* Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939: geneza, struktura, program, ideologia / R. Wysocki. – Lublin, 2003. – S. 17–24; *Шліхта І.* Дмитро Донцов як ідеолог і теоретик українського націоналізму: дисертація ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. Шліхта. – Київ, 2005. – С. 15–38; *Мандрик М.* Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу / М. Мандрик. – Київ, 2006. – С. 25–65; *Надурак Н. М.* Українська зарубіжна історіографія про діяльність УВО-ОУН (1920–1941 рр.) / Н. Надурак // Гілея: науковий вісник. – Київ, 2008. – Вип. 15. – С. 126–132; *Її жс.* Основні етапи становлення та розвитку сучасної української історіографії діяльності УВО-ОУН (1921–1941 рр.) / Н. Надурак // Вісник Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника. Серія: Історія. – Івано-Франківськ, 2008. – Вип. 14. – С. 101–108; *Її жс.* Становлення ОУН в українських зарубіжних дослідженнях: історіографічний огляд / Н. Надурак // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2011. – Вип. 46. – С. 273–287; *Посівнич М.* Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929–1939 роках / М. Посівнич. – Львів, 2010. – С. 9–24; *Примаченко Я.* Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА / Я. Примаченко. – Київ, 2010; *Гава П.* Український націоналізм міжвоєнного періоду в сучасній польській історіографії / П. Гава // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Історичні науки”. – Острозьк, 2013. – Вип. 20. – С. 194–200.

² Див. про них: *Зайцев О.* Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії / О. Зайцев. – Київ, 2013. – С. 19–47.

не тільки досліджували факти подієвої історії, а й намагалися концептуалізувати своє бачення.

Ще в 1920–1930-х роках чимало публіцистів і з націоналістичного табору, і з-поміж його критиків, вказуючи на певну подібність радикального напрямку українського націоналізму з фашизмом, націонал-соціалізмом, французьким інтегральним націоналізмом тощо, не ототожнювали його з одним із цих рухів, а розглядали їх усі як різновиди всесвітнього феномена – націоналізму нового типу, який називали “модерним”, “новітнім”, рідше – “інтегральним”, а також “неонаціоналізмом” або “паннаціоналізмом”.

У 1950-х роках такий підхід використав американський історик і політолог Джон Армстронг у монографії “Український націоналізм, 1939–1945”, яка згодом витримала кілька перевидань³. У ній він уперше застосував концепцію інтегрального націоналізму Карлтона Гейза⁴ до українського націоналістичного руху часів Другої світової війни, коротко розглянувши й міжвоєнний період. Опираючись на висновки свого попередника та власні дослідження, він виділив такі ознаки інтегрального націоналізму: “1) віра в націю як найвищу цінність, якій треба підпорядкувати решту, тоталітарна в суті концепція; 2) апеляція до містичних уявлень про єдність усіх індивідів, що становлять націю, зазвичай ґрунтована на припущенні, що біологічні характеристики або незворотні наслідки спільного історичного розвитку об’єднують їх в органічну цілість; 3) підпорядкування раціональної, аналітичної думки «інтуїтивно правильним» емоціям; 4) виявлення «національної волі» через харизматичного лідера й еліту поборників націоналізму, організованих в одну партію; 5) уславляння чину, війни та насильства як вияву найвищої біологічної вітальності нації”⁵.

Як і К. Гейз, Дж. Армстронг вважав, що саме інтегральний націоналізм забезпечив ідеологічну платформу для італійського фашизму, для піднесення нацистської партії в Німеччині й низки ультранационалістичних партій Польщі, Румунії, Угорщини та Югославії. Інтегральним був і націоналізм Д. Донцова, який він з успіхом поширював серед галицької молоді, однак ця ідеологія, на думку Армстронга, мала низку особливостей: 1) через брак можливості відкритої опозиції наголос на силі, притаманний інтегральному націоналізму, виражався в підтримці тероризму; 2) оскільки української держави, яка була б носієм “національного ідеалу”, не існувало, багато означали “чисті” національна мова та культура; 3) відсутність держави, яка би своїми легальними структурами підтримувала національні прагнення українців, й опозиція до наявних держав вели до культу нелегальності; 4) ірраціоналізм і романтизм українців були спонтаннішими та щирішими, ніж цинічне відкидання раціоналізму італійцями й німцями; 5) бездіяльність старшого

³ *Armstrong J. Ukrainian Nationalism, 1939–1945 / J. Armstrong. – New York, 1955; Idem. Ukrainian Nationalism / J. A. Armstrong. – 2nd ed. – New York, 1963; reprint of the 2nd ed. Littleton, Colo., 1980; 3rd ed. – Englewood, Colo., 1990.* Надалі посилаюся на 3-тє видання.

⁴ Див.: *Hayes C. J. H. The Historical Evolution of Modern Nationalism / C. J. H. Hayes. – 3rd ed. – New York, 1968. – P. 164–224.* Термін “інтегральний націоналізм”, яким французький рояліст Шарль Моррас у 1900 р. окреслив власну ідеологію, К. Гейз використав як родове поняття на означення одного з історичних типів націоналізму, що прийшов на зміну ліберальному націоналізму XIX ст.

⁵ *Armstrong J. Ukrainian Nationalism... – P. 13.*

покоління та його схильність до співпраці з польськими “окупантами” підсилювали природну тенденцію інтегрального націоналізму покладатися на молодь і відкидати поміркованість старших⁶. Зауважмо, однак, що ці особливості, а надто перша і третя, були характерними не для доктрини Донцова, а для ідеології ОУН, яка сформувалася під його впливом. Усіх їх так чи так зумовила відсутність української національної держави. Отже, тип ідеології, який описав Армстронг, – це інтегральний націоналізм недержавної нації.

У статті “Колабораціонізм у Другій світовій війні: інтегрально-націоналістичний варіант у Східній Європі” Армстронг провів паралелі між трьома націоналістичними рухами недержавних народів – ОУН, хорватськими усташами та словацькими глінківцями – й на цьому прикладі продемонстрував відмінності східноєвропейського інтегрального націоналізму від фашизму, а також вказав на різні мотивації колабораціонізму політиків державних і недержавних націй у роки війни⁷.

Праці Армстронга мали великий вплив на історіографію українського націоналізму, а термін “український інтегральний націоналізм” здобув широке визнання. Щоправда, деякі історики вважали український інтегральний націоналізм різновидом фашизму⁸, але більшість вказувала на принципові розбіжності між цими рухами.

Значний внесок в інтерпретацію українського інтегрального націоналізму зробив професор Американського університету у Вашингтоні й Альбертського університету в Едмонтоні Іван Лисяк-Рудницький. Його праці й оцінки опиралися переважно на власний досвід: він належав до тих нечисленних українських студентів, які в 1930-ті роки уважно прочитали “Листи до братів-хліборобів” та інші праці В’ячеслава Липинського, й це стало для них антидотом до впливу Донцова й інших крайніх націоналістів. Окрім того, на формування світогляду науковця сильно вплинули родина Рудницьких з її ліберально-консервативними традиціями, зокрема мати, Мілена Рудницька, й дядько, Іван Рудницький (Кедрин), але найбільше – Осип Назарук, який довгий час був наставником молодого історика⁹.

І. Лисяк-Рудницький не написав монографії, як Армстронг, але його статті містили влучні оцінки, які помітно вплинули на історіографію, зокрема, ймовірно, й на погляди Армстронга. В енциклопедичній статті “Націоналізм” Лисяк-Рудницький твердив: “Найближчих родичів українського націоналізму¹⁰ слід шукати не так у німецькому нацизмі чи італійському фашизмі – продуктах індустріальних і урбанізованих громадянств, як скорше серед партій цього типу в аграрних економічно відсталих народів Східної Європи: хорватські усташі, румунська Залізна Гвардія, словацькі глінківці, польський ОНР (Obóz Narodowo-Radykalny) тощо. Український

⁶ Ibid. – P. 13–14.

⁷ *Armstrong J. Collaborationism in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe / J. Armstrong // Journal of Modern History. – 1968. – Vol. 40. – No 3. – P. 396–410.*

⁸ Див., напр.: *Poliszczuk W. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu / W. Poliszczuk. – Toronto, 2000–2003. – T. 1–5.*

⁹ Про вплив на історика членів родини Рудницьких, В. Липинського й О. Назарука, див.: *Прицак О. Іван Лисяк-Рудницький як учений і “комунікатор” / О. Прицак // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / [упоряд. Я. Грицак]. – Київ, 1994. – Т. 1. – С. XIII–XVI; Коментарі / [Я. Грицак] // Там само. – Т. 1. – С. 486–489; Т. 2. – С. 512.*

¹⁰ Лисяк-Рудницький наголошував, що вживає тут термін “націоналізм” у вузькому значенні, для якого у світовій літературі використовують назву “інтегральний націоналізм”.

націоналізм був явищем генетично самостійним, хоч у своєму розвитку він зазнавав безпосередніх впливів з боку відповідних чужоземних зразків”¹¹.

У цьому уривку не зовсім зрозуміло, що означає вислів “партій цього типу” – фашистського чи якогось ширшого типу політичних рухів, до якого належали й фашизм, і східноєвропейські партії, що їх згадав історик. У будь-якому випадку, цю цитату не раз використовували для спростування тези про тотожність українського інтегрального націоналізму фашизмові. Однак сам Лисяк-Рудницький не надто наполягав на самотності українського інтегрального націоналізму й наприкінці життя вважав за можливе ідентифікувати його як український варіант фашизму¹², а про Донцова писав, що той “усім своїм авторитетом спрямовував український націоналізм у фашистське русло”¹³.

Утім, науковець, безперечно, мав рацію в тому, що український інтегральний націоналізм доцільно вивчати в соціально-економічному та культурному контексті Східної Європи і що надмірне захоплення поверховими паралелями з класичними фашистськими рухами може завести на манівці.

Найгрунтовнішим дослідженням розвитку ідеології Дмитра Донцова донині залишається монографія Михайла Сосновського¹⁴. Простеживши ідейно-політичну еволюцію Донцова впродовж усього його життя, автор робить висновок, що “Донцов розвинув на українському ґрунті ідеологію т. зв. інтегрального націоналізму, відкидаючи демократію, концепцію народоправства і пропонуючи на це місце анти-демократичну систему політичного й соціального ієрархізму на чолі з «правлячою кастою» як єдиного і виключного виразника національної волі”¹⁵.

Багато уваги М. Сосновський приділив проблемі фашистських впливів на ідеологію Донцова та її спільним із фашизмом рисам. Він вважав, що “чинний націоналізм” Донцова підпадає – *mutatis mutandis* – під дефініцію, що її дав фашизму німецький історик Ернст Нольте¹⁶. Заперечуючи, що Донцов копіював фашизм, дослідник водночас відзначав тотожні елементи “чинного націоналізму” й фашизму: волонтаризм як філософську основу, елітаризм, прагнення до “духовного переродження” своїх суспільств, відкидання демократії, лібералізму, соціалізму, апофеоз “сильної людини”, “чину для чину”, “ініціативної меншості”, “вождівського принципу” тощо. Михайло Сосновський убачав подібність “чинного націоналізму” не лише до фашизму, а й до “Французького чином чину” (“*Action française*”), до творів Моріса Барреса та Шарля Моррасса. Відзначивши вплив низки західноєвропейських

¹¹ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм / І. Лисяк-Рудницький // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Нью-Йорк, 1966. – Т. 5. – С. 1725; *Його ж.* Історичні есе.... – Т. 2. – С. 251–252.

¹² Лисяк-Рудницький І. Історичні есе... – Т. 2. – С. 480–481.

¹³ Там само. – С. 493.

¹⁴ Сосновський М. Дмитро Донцов: політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму / М. Сосновський. – Нью-Йорк; Торонто, 1974 (= Бібліотека Українознавства. – Т. 33).

¹⁵ Там само. – С. 168.

¹⁶ “Фашизм – це антимаרקсизм, що намагається знищити ворога, висуваючи радикально протилежну, але все таки споріднену ідеологію і застосовуючи майже ідентичні, хоч все таки типічно модифіковані методи, однак, завжди в непорушних рамках національного самоозначення та автономії” (цит. за: там само. – С. 256). Пор.: Nolte E. *The Three Faces of Fascism; Action Francaise, Italian Fascism, National Socialism* / E. Nolte; transl. from German by L. Vennewitz. – New York, 1965. – P. 40.

мислителів на Донцова, автор зробив симптоматичну ремарку: “Під їхніми впливами формувалася доктрина фашизму, в тому числі й доктрина «чинного націоналізму» Донцова”¹⁷ [курсив мій – О. З.]. На жаль, М. Сосновський не зупинився докладніше на питаннях типології, обмежившись аналізом ставлення Д. Донцова до фашизму.

Проблему ідейних джерел українського інтегрального націоналізму детально розробив у своїй першій монографії майбутній професор Колумбійського й Ратгерського університетів Олександр Мотиль. Він, зокрема, зробив порівняльний аналіз ідеологій ОУН, французького інтегрального націоналізму, італійського фашизму й українського консерватизму гетьманського типу. За О. Мотилем, таке порівняння цілком виправдане, бо, по-перше, всі чотири ідеології майже одночасно здобули широкий вплив; по-друге, українські націоналісти знали інші три ідеології, інколи захоплювалися ними; й, нарешті, головні елементи українського інтегрального націоналізму – концепції органічної нації, всемогутньої корпоративної держави, провідної ролі селянства – спершу з’явилися в інших ідеологіях. У певному сенсі український інтегральний націоналізм можна розглядати як синтез згаданих ідеологій¹⁸.

На думку О. Мотіля, спільними для фашизму й українського націоналізму були такі ідеї: глорифікація нації та держави; вічна боротьба як сенс життя; звеличування мілітаризму й імперіалізму; воля та віра як рушійні сили історії; чин як спосіб вирішення всіх проблем; нація як живий організм; окрема особа і соціальний клас як органічні частини нації; абсолютне відкидання марксизму й комунізму; прихильність до державно регульованого капіталізму; підпорядкування соціальних конфліктів національній єдності й регулювання класової боротьби; авторитарна, ерархічна й корпоративна держава та соціальна структура; тоталітарна національна ідеологія; тоталітарна політична еліта¹⁹.

Однак Олександр Мотиль не вважає український інтегральний націоналізм справжнім фашизмом. Він погоджується з діячем ОУН Євгеном Онацьким, який наголошував, що фашизм, на відміну від українського націоналізму, був ідеологією державної нації. Крім того, дослідник вказує на ще одне, фундаментальне, на його думку, розходження: італійські фашисти вважали, що без держави немає нації і що саме держава створила націю, натомість українські націоналісти твердили, що нація створює державу як оптимальну форму свого існування. “Природно, той, хто ігнорує ці засновки як неістотні й зосереджується лише на тому факті, що обидва рухи були антимарксистськими й авторитарними (як міг би зробити Ернст Нольте), може виснувати, що український націоналізм справді був формою фашизму. Та якщо вживати цей останній термін у точному значенні, а не просто як синонім тоталітаризму (в марксистському чи антимарксистському різновиді), то засадниче філософське розходження щодо відношення нації та держави буде визначальним для співвідношення націоналізму ОУН і фашизму”²⁰.

¹⁷ Сосновський М. Дмитро Донцов... – С. 289.

¹⁸ Motyl A. The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919–1929 / A. Motyl. – Boulder, Colo., 1980 (= East European Monographs. No 65). – P. 162.

¹⁹ Ibid. – P. 163–164.

²⁰ Ibid. – P. 165. Про відмінності ідеології ОУН від фашизму див. також: Motyl A. Ukraine, Europe, and Bandera / A. Motyl // Cicero Foundation Great Debate Paper. – No. 10/05 (March 2010). – P. 3–5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cicerofoundation.org/lectures/Alexander_J_Motyl_UKRAINE_EUROPE_AND_BANDERA.pdf.

У 1990-х роках праці Дж. Армстронга, І. Лисяка-Рудницького, М. Сосновського, О. Мотилія й інших західних дослідників справили сильний вплив на розвиток досліджень українського націоналізму в Україні. При цьому місцеві історики уточняли й переглядали окремі теоретичні побудови заокеанських колег. Ярослав Грицак і Кость Бондаренко піддали частковій ревізії погляди Івана Лисяка-Рудницького на український націоналізм міжвоєнної доби та його “родичів”. Вони слушно зауважили, що “аграрність” українського інтегрального націоналізму – це не достатня підстава, щоби вважати його чимось принципово відмінним від фашизму, адже й міжвоєнна Італія, за винятком північного регіону, здебільша була аграрною країною, не кажучи вже про Іспанію та Португалію, де також сформувалися політичні рухи фашистського типу²¹.

Якщо К. Бондаренко прямо зараховував ОУН і деякі інші українські організації до фашистських²², то Я. Грицак інакше вирішував цю проблему. У “Нарисі історії України” він не лише коротко простежив історію радикального українського націоналістичного руху в міжвоєнну добу, а й розглянув питання його типології. Він зробив висновок, що ОУН не варто ідентифікувати з фашистськими рухами як такими: вона радше належала до радикальної правіці (згідно з типологією авторитарного націоналізму, яку запропонував Стенлі Пейн)²³. Історик вказав на дві засадничі відмінності між оунівським і фашистським рухами: 1) расова ідеологія не значила в українському випадку так багато, як у німецькому (ідеологи ОУН “ніколи не мали на думці співвідносити завдання українського руху з цілями «слов’янської раси»”); 2) хоч ОУН і були притаманні певна байдужість до релігії та навіть антиклерикалізм, ці аспекти її ідеології ніколи не набирали ознак антихристиянства²⁴. Очевидно, однак, що ці риси відрізняли ОУН від нацизму, а не від італійського фашизму.

Чинником, який, на думку Грицака, унеможливив перетворення українського націоналізму міжвоєнного й воєнного часу на повноцінний фашистський рух, був його національний вимір. “Реалізація кінцевих цілей нацистського руху була величезною загрозою для самого існування українців як нації. Тому «український» фашизм, так само, як фашизм «польський», «чеський» та ін. були суперечністю в поняттях”. Що ж до спільних рис, притаманних ОУН і фашизму, то вони, з погляду історика, походили радше із загальнототалітарного, ніж зі специфічно фашистського виміру українського націоналізму²⁵.

Цю думку поділяє Георгій Касьянов, який, коментуючи ототожнення ідеології ОУН із фашизмом, зауважив: “Якщо брати до уваги певний набір зовнішніх і функціональних ознак у певний період існування організації..., то з не меншим успіхом можна ототожнювати ОУН, наприклад, з ідеологією та практикою радянського тоталітаризму 1930-х рр. чи з фундаменталістськими релігійними течіями.

Визнаючи очевидний факт, що ОУН мала багато спільного з італійським фашизмом та німецьким націонал-соціалізмом у світогляді, ідеології і, часом, політичній

²¹ Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – Київ, 1996. – С. 207; Бондаренко К. Фашизм в Україні. До історії проблеми / К. Бондаренко // Українські варіанти. – 1997. – № 2. – С. 77–78.

²² Бондаренко К. Фашизм в Україні... – С. 74–82.

²³ Грицак Я. Нарис історії України... – С. 207–208 (пор.: Payne S. A History of Fascism, 1914–1945 / S. Payne. – Madison, Wisc., 1995. – Р. 14–19).

²⁴ Грицак Я. Нарис історії України... – С. 208.

²⁵ Там само.

практиці, ОУН не можна зараховувати ні до фашизму, ні до націонал-соціалізму (які, зрештою, були самостійними історичними явищами), ототожнювати їх²⁶.

Отже, противники ототожнення ОУН із фашизмом здебільшого не заперечують їх спільних ознак, проте вважають їх не специфічно фашистськими, а притаманними для будь-яких рухів тоталітарного чи фундаменталістського штибу. А головну відмінність найчастіше вбачають у національно-визвольному спрямуванні боротьби ОУН. Той-таки Г. Касьянов нагадує про засадничу розбіжність, яка не дає змоги ототожнювати український “інтегральний націоналізм” із нацизмом і фашизмом: він “був ідейною течією і політичним рухом *бездержавної нації*, а якщо формулювати коректніше, нації, яка щойно втратила державність”²⁷.

Увагу Г. Касьянова привернула моя теза про те, що “фашизм (включно з нацизмом) та український інтегральний націоналізм (поряд з іншими аналогічними рухами недержавних націй) належали до відмінних типів одного суспільного феномену, який умовно можна назвати тоталітарним націоналізмом”²⁸. Історик назвав її “цікавою пропозицією”, але висловив застереження щодо терміна “тоталітарний”, який, на його думку, “радше стосується певної державної політики, ніж діяльності бездержавної політичної групи”²⁹. Автор міг би адресувати це застереження й собі, бо в тій самій праці характеризує “чинний” націоналізм Донцова як “варіант радикального, тоталітарного націоналізму”, а трохи далі пише, що “український радикальний націоналізм мав виразні риси тоталітарного, антидемократичного і антикомуністичного революційного руху”³⁰. Насправді термін “тоталітарний” уживають у літературі в різних значеннях, зокрема і для характеристики ідеології, стилю й організаційних засад деяких політичних рухів, державних чи бездержавних. Однак сьогодні я б дещо уточнив свою позицію: український інтегральний націоналізм став тоталітарним не відразу, а з середини 1930-х років³¹.

Г. Касьянов розрізняє “інтегральний націоналізм” ОУН і близький до нього, але дещо відмінний “донцовський” або “чинний” націоналізм: перший “пропонував певну *конструктивну* політичну програму і риси систематизованого світогляду, політичної доктрини”, натомість другий “був передусім зразком тотальної критики, нігілізму, йому бракувало елементів конструктивної програми, і він не дав виробленої світоглядної системи”³². Розрізнення слушне в тому, що стосується наявності конструктивної політичної програми в ОУН та її відсутності в Донцова.

²⁶ Касьянов Г. Ідеологія ОУН: Історико-ретроспективний аналіз / Г. Касьянов // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – С. 41; *Його ж.* Ідеологія ОУН / Г. Касьянов // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / [відп. ред. С. Кульчицький]. – Київ, 2005. – Розд. 8. – С. 459–460 (надалі посилаюся на це видання).

²⁷ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов. – Київ, 1999. – С. 320.

²⁸ Зайцев О. Фашизм і український націоналізм / О. Зайцев // *І: Незалежний культурологічний часопис*. – Львів, 2000. – Вип. 16: Праві та Європа. – С. 101.

²⁹ Касьянов Г. Ідеологія ОУН... – С. 460.

³⁰ Там само. – С. 448, 455.

³¹ Докладніше про ідеологічну еволюцію ОУН див.: Зайцев О. Ідеологія і політична стратегія ОУН до 1939 року / О. Зайцев // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2012. – Вип. 22: Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи. – С. 47–65; *Його ж.* Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки). – С. 239–326.

³² Касьянов Г. Ідеологія ОУН... – С. 448.

Проте, я вважаю, що Донцов мав цілком вироблену світоглядну систему, а його погляди 1920–1930-х років були доволі послідовною доктриною. Крім того, незрозуміло, чому, на думку Г. Касьянова, тільки націоналізм ОУН був “інтегральним”, а “чинний націоналізм” Донцова – ні. На мій погляд, це були дві відмінні течії українського інтегрального націоналізму (була ще й третя – “творчий націоналізм” Фонду національної єдності).

На відміну від Георгія Касьянова, який зосередився на ідеології ОУН, історик-архівіст Анатолій Кентій займався переважно реконструкцією її подієвої історії. Від багатьох інших дослідників історії ОУН, які впадали або в апологетику, або ж у “викривальну” тенденційність, його відрізняли намагання уникати таких крайнощів, а натомість максимально опиратися на джерела, насамперед архівні. Результат – низка ґрунтовних монографій, щоправда, з обмеженою джерельною базою – переважно це документи Центрального державного архіву громадських об’єднань України, в якому працював науковець³³.

Серед інших питань А. Кентій розглянув проблему впливу фашизму на український націоналізм і виснував: “Не заперечуючи впливу фашистських ідей на теорію, ідеологію й практику українського націоналізму під «фірмою» ОУН, не слід при цьому ототожнювати український націоналістичний рух з націонал-соціалізмом і фашизмом. Між ними була одна суттєва відмінність. Якщо два останні рухи були покликані до життя кризою демократичних інститутів і загрозою комуно-соціалістичних революцій, які, втім, не становили реальної небезпеки національно-державницьким інтересам Німеччини та Італії, то український організований націоналізм зародився насамперед з потреби об’єднати розпорошені сили української провідної верстви з метою продовження боротьби за відновлення української державності з усіма окупантами українських земель”³⁴.

Деякі історики в Україні й за кордоном зверталися до відносин українського інтегрального націоналізму з Греко-Католицькою Церквою (ГКЦ)³⁵. У зв’язку з

³³ Для нашої теми найважливіші такі праці: *Кентій А.* Українська військова організація (УВО) в 1920–1928 роках: Короткий нарис / А. Кентій. – Київ, 1998; *Його ж.* Нариси з історії Організації українських націоналістів (1929–1941) / А. Кентій. – Київ, 1998; *Його ж.* Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956: Історико-архівні нариси / А. Кентій. – Київ, 2005. – Т. 1: Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920–1942 (перевидання двох монографій 1998 р.).

³⁴ *Кентій А.* Нариси з історії Організації українських націоналістів (1929–1941)... – С. 32–33.

³⁵ *Stępień S.* Stanowisko metropolity Szeptyckiego wobec zjawiska teroru politycznego / *S. Stępień* // *Metropolita Andrzej Szeptycki. Studia i materiały* / [pod red. A. Zięby]. – Kraków, 1994. – S. 109–121; *Стемпень С.* Критика терору як методу вирішення національних і політичних конфліктів у пастирській науці митрополита Андрея Шептицького / *С. Стемпень* // *Наукові записки Українського Католицького Університету. Серія “Історія”*. – Львів, 2010. – Ч. 2. – Вип. 1. – С. 191–208; *Лисенко О.* Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. / *О. Лисенко* // *Український історичний журнал*. – 2000. – № 6. – С. 29–50; *Яцун Б.* Взаємовідносини Церкви і націоналістичного руху в Галичині в міжвоєнний період: ідеологічний та політологічний аспекти / *Б. Яцун* // *Наукові зошити історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка*. – Львів, 2003. – Вип. 5–6. – С. 238–253; *Його ж.* Церква і націоналістичний рух: Між співпрацею і протистоянням. Галичина, 20–30 роки ХХ століття. Ідеологічний і політичний аспекти взаємин / *Б. Яцун* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://homyshyn.te.ua/Jacun.html>; *Єгреший О.* Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча / *О. Єгреший*. – Івано-Франківськ, 2006 (особливо С. 76–85).

цим заслуговують уваги праці Василя Стефанова й Олега Бегена³⁶, в яких стосунки між ГКЦ і націоналістичним рухом розкрито най докладніше, хоч багато аспектів цієї проблеми все ще належно не опрацьовані.

Нові ґрунтовні праці про український націоналізм міжвоєнної доби з'явилися в Польщі. Найретельнішим дослідженням довоєнної історії ОУН стала монографія Романа Висоцького "Організація українських націоналістів у Польщі в 1929–1939 роках"³⁷, підготована на основі докторської дисертації, захищеної в Університеті Марії Кюрі-Скłodовської в Любліні. Безсторонність автора, відсутність у книзі будь-яких політизованих оцінок різко контрастували з тенденційністю націоналістичної (як української, так і польської) історіографії та "викривальної" літератури. Це призвело до різкої критики монографії з боку істориків, які спеціалізувалися на викритті "злочинності" ОУН. Віктор Поліщук у розлогій полемічній рецензії схарактеризував книгу Р. Висоцького як "підручник українського націоналіста"³⁸; Люцина Куліньська закидала авторові брак ретельності й бажання відблити ОУН³⁹; а Анджей Земба назвав його монографію "меморіалом на честь і славу ОУН"⁴⁰. Насправді ж академічний рівень праці Р. Висоцького набагато перевершує рівень писань більшості його критиків (це не стосується А. Земби, чия не позбавлена тенденційності монографія про Українське пресове бюро в Лондоні ґрунтовна). Вада цієї книги – детально описуючи події, структури, зміст документів та ідеологічних праць, автор майже не вдається до ширших узагальнень, інтерпретацій, порівнянь з іншими європейськими політичними рухами.

Томаш Стриєк у монографії "Українська національна ідея міжвоєнного періоду" присвятив великий розділ ідеології Дмитра Донцова⁴¹. Він виділив кілька етапів в еволюції розуміння нації Донцовим між 1913 і 1943 рр.: нація як зняряддя поступу – Україна як чинник революції (1913–1914); нація як держава – Україна як частина *Mitteleurop*'и⁴² (1914–1918); нація як історичне завдання – Україна як бастион Європи ("Підстави нашої політики", 1921); нація як воля – Україна як

³⁶ Стефанів В. Дискусія між Греко-Католицькою Церквою та Організацією Українських Націоналістів про актуальні проблеми розвитку українського суспільства в 1920-х–1930-х роках / В. Стефанів // Український визвольний рух. – Львів, 2008. – Зб. 12. – С. 23–48; *Його ж.* Взаємини греко-католицької церкви та українського організованого націоналізму у Галичині (1920–1930-ті рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / В. Стефанів. – Львів, 2013; *Behen O.* Akcja katolicka i ukraińskie organizacje katolickie w Małopolsce Wschodniej w okresie międzywojennym / O. Behen. – Lublin, 2009; *Зайцев О.* Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки) / О. Зайцев, О. Беген, В. Стефанів; [за заг. ред. О. Зайцева]. – Львів, 2011 (особливо розділ 4).

³⁷ *Wysocki R.* Organizacja Ukraińskich nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939 / R. Wysocki. – Lublin 2003.

³⁸ *Poliszczuk W.* Podręcznik nacjonalisty ukraińskiego. Polemika z książką Romana Wysockiego pt. Organizacja Ukraińskich nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939, Lublin 2003 / W. Poliszczuk // Materiały i studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich / [pod. red. nauk. B. Grotta]. – Kraków, 2008. – S. 267–305.

³⁹ *Kulińska L.* Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922–1939 / L. Kulińska. – Kraków, 2009. – S. 15–16.

⁴⁰ *Zięba A.* Lobbing dla Ukrainy w Europie międzywojennej: Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie oraz jego konkurenci polityczni (do roku 1932) / A. Zięba. – Kraków, 2010. – S. 661.

⁴¹ *Stryjek T.* Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego: Analiza wybranych koncepcji / T. Stryjek. – Wrocław, 2000. – S. 110–190. В інших розділах монографії розглянуто погляди В'ячеслава Липинського, Ольгерда Бочковського, Микити Шаповала та Миколи Скрипника.

⁴² *Mitteleuropa* (нім.) – Центральна Європа.

маніфестація сил природи (1922–1933, передовсім “Націоналізм”), нація в контексті фашизму” – Україна як Sturm und Drang епохи (1933–1939); нація як тривання – Україна як конгломерат рас (“Дух нашої давнини”, 1943)⁴³. На думку науковця, підтримуючи “фашизм” й інколи ототожнюючи його з націоналізмом, Донцов укотре виявляв головний мотив своєї ідейної еволюції: солідаризацію з ідеєю, яка на конкретному історичному етапі мала все ширшу суспільну підтримку, а, отже, найбільші шанси на перемогу в політичній боротьбі. Фашизм він розглядав як політичну силу, здатну спричинити загальноєвропейський конфлікт і цим визволити Україну з-під влади більшовиків⁴⁴. У підсумку Т. Стрик погодився з твердженням, що націоналізм Донцова був інтегральним, бо “націоналізм цього типу полягає у визнанні нації єдиною цінністю, що не підлягає обмеженням, тобто такою, без якої не можуть з’явитися жодні інші цінності”⁴⁵.

У статті “Європейськість Донцова, або про особливі риси ідеології українського націоналізму”⁴⁶ Т. Стрик уточняє: ідеологом т. зв. інтегрального націоналізму Донцов був від середини 1920-х років до кінця Другої світової війни. У 1930-х роках він захоплювався фашизмом і його моделлю влади, яку вважав найвідповіднішою “кастовому суспільству”. Таку модель, що її Донцов виводив із давньоруської державної традиції, доповнивши концепцією расового походження як чинника формування еліти, він прагнув прищепити на українському ґрунті. З цього дослідник висновує, що “немає підстав відмовляти Донцову у званні прихильника фашизму, однак не можна забувати, що це був фашизм східно- чи центральносхідноєвропейський і що Донцов був популяризатором ідеї, а не творцем фашистського руху в Україні”⁴⁷. Т. Стрик не вважає, що національний фашизм неможливий тому, що програми Муссоліні й Гітлера ґрунтувалися на універсалістських та расових, а не на національних критеріях організації людства. Цей аргумент (що його дослідник приписує Я. Грицаку⁴⁸) не можна застосувати до Донцова, який просто не здавав собі справи з універсалістських й антинаціональних наслідків, що походили з фашистської ідеології⁴⁹.

Розвиваючи тезу Івана Лисяка-Рудницького про “найближчих родичів” українського націоналізму, Томаш Стрик порівнює ідеї Донцова з поглядами ідеологів румунського Легіону архангела Михаїла Мірчі Еліаде й Корнеліу Кодряню та ідеологів хорватського націоналізму Анте Старчевіча й Анте Павеліча і саме в останнього, попри вбогість його філософської ерудиції, знаходить найбільшу ідейну близькість до українського мислителя⁵⁰.

В есе, написаному для часопису “Україна модерна”, Т. Стрик долучився до дебатів про природу ідеології та практики ОУН. На його думку, впродовж

⁴³ Stryjek T. *Українська idea narodowa okresu międzywojennego...* – S. 123–159.

⁴⁴ Ibid. – S. 146.

⁴⁵ Ibid. – S. 189.

⁴⁶ Stryjek T. *Europejskość Doncowa, czyli o cechach szczególnych ideologii ukraińskiego nacjonalizmu / T. Stryjek // Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944: fakty i interpretacje / [red. nauk.: G. Motyka i D. Libionka]. – Warszawa, 2002. – S. 19–32.*

⁴⁷ Ibid. – S. 22–23.

⁴⁸ Насправді український історик, принаймні прямо, цього не стверджував. Пор.: Грицак Я. *Нарис історії України...* – С. 208–209.

⁴⁹ Stryjek T. *Europejskość Doncowa...* – S. 23; пор.: *Idem*. *Українська idea narodowa okresu międzywojennego...* – S. 146.

⁵⁰ Stryjek T. *Europejskość Doncowa...* – S. 25–32.

1930-х – на початку 1940-х років ОУН еволюціонувала в напрямі фашизму й, зрештою, переступила межу, яка відділяє авторитарну правницю від фашистської. Автор застосовує два критерії фашизації: 1) засвоєння ідеологічних і структурних рис фашистських партій Німеччини й Італії; 2) перебирання фашистських політичних методів, зокрема масового насильства щодо національних меншин та інтелектуальних еліт, не пов'язаних із цим рухом. За першим критерієм ОУН “у 1933–1941 рр. просунулася настільки, що визнання її представницею «*generic fascism*»⁵¹ видається обгрунтованим”. Що ОУН (б) перейняла фашистські методи, свідчать, на думку Т. Стриєка, участь її членів у хвилі єврейських погромів улітку 1941 р. й акція винищення поляків на Волині й у Східній Галичині в 1943–1944 рр., яку організували, на переконання автора, ті ж таки бандерівці. У перший період існування (1929–1933) ОУН була інтегрально-націоналістичною партією, а далі пройшла у своєму розвитку до фашизму і від нього три фази: 1) рецепції (1933–1941), впродовж якої ОУН, залишаючись на “базовій”, інтегрально-націоналістичній платформі, еволюціонувала від авторитарної до фашистської правниці; 2) реалізації (1941–1944), коли обидва крила організації – бандерівське й мельниківське – перетнули межу між авторитарною правницею та фашизмом; 3) регресу (1944–1945), коли оунівці свідомо відійшли від фашизму. Що ж до Д. Донцова, то його погляди автор тепер однозначно зараховує до “фашистського націоналізму, або фашизму, що зберігає національні риси”⁵².

Як бачимо, між 2000 і 2012 рр. у поглядах Томаша Стриєка на український інтегральний націоналізм відбулося помітне зміщення акцентів у бік концепції “українського фашизму”, однак модель, яку він запропонував, вигідно відрізняється динамізмом від статичних підходів Віктора Поліщука, Богуміла Гротта⁵³ й інших авторів, для яких ОУН була фашистською ледь не впродовж усього її існування. Ця модель певною мірою відображає реальну еволюцію ОУН, хоч я не погоджуюся з тезою, що в 1941–1944 рр. ОУН (байдуже, бандерівська чи мельниківська) пройшла фашистську фазу розвитку.

Підсумовуючи цей стислий огляд, мусимо констатувати, що загально визнаної інтерпретації радикальної течії українського націоналізму міжвоєнної доби не існує. Якщо радянську теорію “українського буржуазного націоналізму” нині не підтримує жоден авторитетний історик, то три інші головні інтерпретації, згадані на початку, й далі розвиваються, і між ними точиться боротьба, яка нерідко виходить за рамки академічних дискусій. Поділяючи загалом концепцію інтегрального націоналізму, я, проте, вважаю, що потребує вдосконалення як сама теоретична модель, так і її застосування для вивчення українського руху.

Що дає теоретична модель інтегрального націоналізму для дослідження радикального напрямку українського націоналістичного руху? Насамперед дозволяє вписати цей напрям у загальноєвропейський контекст, на якому наголошували і Донцов, і члени

⁵¹ Generic fascism (англ.) – фашизм як родове поняття.

⁵² Стриєк Т. Фашизм чи інтегральний націоналізм? ОУН у сучасній суспільній дискусії та в історіографічній і політологічній перспективі / Т. Стриєк // Україна модерна. – Ч. 20. – Київ, 2013 (готується до друку).

⁵³ Див.: Grott B. Nacjonalizm Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów jako faszyzm / B. Grott // Różne oblicza nacjonalizmów: polityka–religia–etos / [pod. red. nauk. B. Grotta]. – Kraków, 2010. – S. 257–268.

ОУН, і їхні численні тогочасні критики (і який ігнорують деякі сучасні дослідники); відтак застосувати історико-порівняльний метод; відмежувати інтегральний напрям від інших, неінтегральних, течій в українському націоналізмі, як-от демократичний націоналізм Українського національно-демократичного об'єднання, соціалістичний націоналізм Української соціалістичної радикальної партії, християнський націоналізм тощо; розкрити інтелектуальні джерела українського інтегрального націоналізму; зрозуміти природу його тоталітарних і квазірелігійних тенденцій.

Чимало питань заслуговують на глибше дослідження, зокрема ставлення й типологічне відношення українського інтегрального націоналізму до фашизму, співвідношення тоталітарних і визвольних елементів у націоналістичному русі, його міфологічні та (псевдо)релігійні аспекти, діяльність та ідеологія низки націоналістичних організацій – Української партії національної роботи, Легії українських націоналістів, Союзу української націоналістичної молоді, Фронту національної єдності тощо, а також еволюція українського інтегрального націоналізму під час Другої світової війни. Крім того, дослідники досі недостатньо брали до уваги європейський контекст, без урахування якого годі й намагатися адекватно зрозуміти розвиток українського націоналізму в міжвоєнну добу⁵⁴.

Александр Зайцев. Концепция интегрального национализма в историографии украинского националистического движения межвоенного периода

Рассмотрено историографическую интерпретацию радикального направления украинского националистического движения 1920–1930-х годов как интегрального национализма. Отмечено, что требует усовершенствования как сама теоретическая модель интегрального национализма, так и ее применение для изучения украинского освободительного движения.

Ключевые слова: интегральный национализм, историография, украинское националистическое движение, межвоенный период.

Oleksandr Zaitsev. The concept of integral nationalism in the historiography of interwar Ukrainian nationalist movement

The article considers historiography which interprets the radical trend of Ukrainian nationalist movement in the 1920–1930s as integral nationalism. Sharing this approach, the author argues that both the theoretical model of integral nationalism and its application to the study of Ukrainian liberation movement need to be modified.

Key words: integral nationalism, historiography, Ukrainian nationalist movement, interwar period.

⁵⁴ Деякі з цих питань я спробував розкрити у кн.: *Зайцев О.* Український інтегральний націоналізм 1920–1930-х років: Нариси інтелектуальної історії. – Київ: Критика, 2013.